

KOOPERASIYANIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ HİMAYƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

A. N. CAVADOV

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Məqalədə kooperasiyanın dövlət tənzimlənməsi və himayəsinin aktual problemləri əks olunur. Kooperasiyanın himayə edilməsinin büdcədə gərginliklərin mövcudluğu şəraitində də zəruriliyi vurğulanır.

Açar sözlər: istehsal, emal, satış, kredit, sığorta, girov.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, kooperativ müəssisələri və formalaşmaları bir sıra həll edəcəkləri məsələlərin öhdəsindən dövlətin müdaxiləsi və dəstəyi olmadan gələ bilmirlər. O, məsələləri o vaxt həll etmək mümkün ola bilər ki, dövlət makroiqtisadiyyatın (vahid) yeganə subyekti kimi aqrar sferada ümummilli maraqların həyata keçməsinə çalışsın, kooperativ müəssisənin səmərəli inkişafının stimullaşdırıcısı, nəzarətçisi və koordinasiya (əlaqələndiricisi) rolunu öz üzərinə götürsün.

Kooperasiya sferasında dövlət tənzimlənməsinin vacib problemləri dairəsini onun inkişafının əsas istiqamətləri, vahid dövlət siyasətinə inteqrasiya olunmuş regional və bələdiyyə dəstəyi təşkil edir ki, bu da bütövlükdə iqtisadiyyatın effektiv inkişafını şərtləndirir.

Mövcud sosial-iqtisadi vəziyyətdən asılı olaraq kooperasiyanın inkişafının vacib görünən əsas istiqamətləri bunlardır: 1) kollektiv mülkiyyətə əsaslanan kənd təsərrüfatı istehsal kooperativləri, hansı ki, məhsul istehsalını, emalını və satışını və digər fəaliyyət növlərini nəzərdə tutur; 2) torpaq və əmlak payları birləşməsi əsasında yaranan kooperasiya; 3) kənd təsərrüfatı müəssisələrinin birgə fəaliyyətinə əsaslanan istehsal kooperasiyaları; 4) kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı üzrə kooperasiya; 5) kredit və satış kooperasiyaları.

Kənd təsərrüfatında kooperasiyanın formalaşması mexanizminin istiqamətləri aşağıdakı səviyyələri əhatə etməlidir: təsərrüfatdaxili, təsərrüfatlararası və ərazi kooperasiyalaşması.

Təsərrüfat subyektlərinin müstəsna hüquqa, səlahiyyətə, imtiyaza malik olmaması kimi məsələləri dövlət həll etməlidir. Bunlar: 1) milli və beynəlxalq ərzaq bazarındakı, kooperativ sektorunda və bütövlükdə aqrar-sənaye istehsalındakı vəziyyət dəyişiklikləri uyğun ümummilli geniş təkrar istehsal mütənasibliyinin müəyyən edilməsi və tənzimlənməsi; ASK işçilərinin (o cümlədən kooperativ müəssisələrinin) sosial müdafiələrinin yol verilən minimal həddinin müəyyənləşdirilməsi və təmin edilməsi; 3) ətraf mühitin qorunması üzrə, o cümlədən torpaq resurslarının və

onların məhsuldarlıq potensialının saxlanmasına və qaydaları pozanlara qarşı sanksiyaların tətbiqinə dair rəqlamentlərin işlənib hazırlanması; 4) ASK sahələrinin texniki silahlandırılması və maddi-texniki bazasının gücləndirilməsinin strateji istiqamətlərinin işlənib hazırlanması və onların həyata keçirilməsi; 5) ölkənin və xarici iri investorlara ASK-nın texniki-texnoloji potensialının inkişafına dair məsələlərin həllinə qoyduqları kapitalın geri qaytarılmasına dair təminat verilməsi; 6) mükəmməl kooperativ bazanın təminatı; 7) kənd təsərrüfatı istehsalı üçün lazım olan maddi-texniki resurslara qiymət nisbətinin müəyyənləşdirilməsi və tənzimlənməsi [1, s. 46].

Bu məsələləri həll etmək üçün dövlət kooperativ sektorunun inkişafının müəyyən edilmiş idarəetmə formalarından istifadə etməlidir. Bu aşağıdakı cədvəldəki kimi sistemləşdirilmiş qaydada əks olunub (Cədvəl 1).

Bunlardan başqa dövlətin müdaxiləsini dörd üsula ayırmaq olar: dövlət orqanlarının ümummilli və ümumregional funksiyalarını yerinə yetirdikləri zaman bilavasitə xidmət; kooperasiyanın normativ-hüquqi tənzimlənməsi; məhsul həcmnin, qiymət və qiymət nisbətinin tənzimlənməsi; iqtisadi yardım.

Bilavasitə xidmət dövlət idarəçiliyi orqanlarının tək kooperativ sektorunun müəssisə və təşkilatları deyil, həmçinin həmin ərazidə olan milli iqtisadiyyatın digər sferalarının hüquqi və fiziki şəxsləri üçün də görülən xidmət: bu poçt xidməti, yerli və magistral yolların genişləndirilməsi, elektrifikasiya, qaz çəkilişi, telefon çəkilişi, cürbəcür sosial yönlü xidmət göstərilməsi və s.-dir.

Normativ-hüquqi tənzimləmə – kooperasiyaya dair qanunların və qanunverici aktların qəbulunu nəzərdə tutur.

Normativ-hüquqi tənzimləmə – kooperasiyaya dair qanunların və qanunverici aktların qəbulunu nəzərdə tutur.

İstehsal həcmnin, qiymətin və qiymət nisbətinin (qiymətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin) tənzimlənməsi əsas vəsaitlərdən istifadəni şərtləndirir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının, onun istehsalı üçün lazım olan maddi-

Cədvəl 1

Növ	Məzmun (məhiyyət)	Vəsitələr
Təşkilati	Kooperativ proseslərinin planlaşdırılması, idarə edilməsi və tənzimlənməsi.	Kooperasiyanın inkişafının (ümumrespublika və regional məqsədli proqramı). Kooperativ formalaşmalarının təşkilati layihəsi və modeli. Kooperativ müəssisələrin iştirakçılarının təşkilati-texnoloji normaları, normativləri və qarşılıqlı əlaqə qaydaları. Kooperativ təsərrüfatlarının fəaliyyətinin istehsalat-maliyyə və biznes planları. Təşkilati xarakterli digər tədbirlər.
İqtisadi	Kooperativ formalaşmalarının fəaliyyəti-nin, kooperativ proseslərinin iqtisadi stimullaşdırılması və tənzimlənməsi.	Vergi, kredit, sığorta ödəmələri, subsidiya və subvensiya. İnvestisiya, qiymət və qiymət müənasiyyətinin təsərrüfat və dövlət tənzimlənməsi. Təsərrüfatlararası və təsərrüfatdaxili hesablaşma. İqtisadi stimullaşdırma, ehtiyat və sığorta fondları. İqtisadçıların qarşılıqlı əlaqələrinin qaydaları, iqtisadi normaları, normativləri. İqtisadi xarakterli digər tədbirlər.
Elmi-metodiki	Kooperativ formalaşmalarının fəaliyyəti-nin, kooperativ proseslərinin inkişafının və təkmilləşdirilməsinin nəzəri və metodoloji əsasları.	Kooperativ proseslərinin inkişafı və təkmilləşdirilməsinə, kooperasiya iştirakçıları-nın fəaliyyətinin səmərələşdirilməsinə dair metodikalar, təlimatlar, tövsiyələr. İnformasiya-məsləhət xidməti. Kooperativ formalaşmasının və ASK-nın idarəetmə orqanları işçilərinin ixtisaslaşdırılmasının artırılması.
Hüquqi	Kooperativ formalaşmalarının fəaliyyəti, kooperativ proseslərinin hüquqi tənzimlənməsi.	Təsərrüfat və respublika səviyyəsində kooperasiyanın stimullaşdırılması və tənzimlənməsinin təşkilati, iqtisadi və elmi-metodiki yollarının həyata keçirilməsi (realizasiyası).

texniki resursların ehtiyatlarının (fondların) dəyişkənliyi halında ümumrespublika və regional sistemlər. Hər hansısa səbəb üzündən, məsələn kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçıların maddi-texniki resurslara tələbatının aşağı olması ilə əlaqədar dövlət onları alır və əmtəə ehtiyatı yaradır, əksinə tələbat cari istehsal həcmi üstələdiyi təqdirdə dövlət ehtiyatından müəyyən qədər zəruri hissə bazara çıxarılır.

Bu cür tədbir sayəsində dövlət ərzaq məhsullarının və kənd üçün lazım olan maddi-texniki resurslarının kəskin qiymət dəyişikliklərinin qarşısını ala bilər.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı həcmi, qiymətin və qiymət nisbətinin (əlaqələrinin) dövlət tənzimlənməsinin ikinci istiqaməti – müəyyən növ kənd təsərrüfatı məhsullarına, ixrac kvota sistemlərinin

və rüsumlarının tətbiqini və rüsumların konyunkturasından asılı olaraq idxalatın müdaxiləsini məhdudlaşdıraraq daxili məhsulun rentabelliğini təmin edəcək qiymətlərlə məhsulun satılması üçün müsbət şərait yaratmaq mümkündür.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal həcmi, qiymətin və qiymət nisbətinin (əlaqələrinin) dövlət tənzimlənməsinin üçüncü istiqaməti (qiymət nisbəti dedikdə kənd təsərrüfatı məhsulları ilə sənaye məhsullarının qiymət paritetliyi nəzərdə tutulur) – vergilərin, kredit ödəməsinin (təkcə səhm paketinə nəzarətə malik olan bank la deyil, digər banklar da daxildir) reqlamentləşdirilməsi.

İqtisadi yardım – kooperativ müəssisələrinə və müttəfiqlərinə, onların ayrı-ayrı iştirakçılarına dövlət büdcəsi və müxtəlif növ dövlətin qeyri büdcə fondları hesabına hər cür iqtisadi yardım göstərilməsidir. Bunlar müxtəlif növ investisiya layihələrinin, ilk növbədə ASK-nın sahələrinin texniki silahlanma layihələrinin realizasiyasına yönəldilən subsidiya və subvensiyalardır; cəmiyyətin marağında olan məhsulların istehsalından müəssisənin çəkdiyi zərərin ödənilməsinə verilən dotasiyalardır. Həmin məhsullar obyektiv səbəbdən rentabelli başa gəlmir. Həmçinin, dotasiyalar bankrot (müflis) kooperativlərin sanksiyalarına da yönəldilir, çünki, onların normal fəaliyyət göstərmələrində dövlət maraqlı olur. Bundan əlavə bura ASK üçün enerji daşıyıcılarının kənd təsərrüfat məhsullarının və onların istehsalı üçün zəruri sayılan maddi-texniki resursların dəmir yolunda daşınmasına qiymət hədləri və güzəştləri də daxildir; həm də vergi və kredit güzəştləri şəklində edilən yardımlar da bura aid edilir.

Kooperasiyanın himayə edilməsinə zəruri həcmdə təxsisatın ayrılması hətta büdcədə gərginliklər yaşan-dığı anda belə zəruridir. İnkişaf etmiş ölkələrdə kooperasiyanın himayə olunmasına yönələn təxsisatın minimal həddi dövlət büdcəsinin 5-6 %-i civarındadır. Hazırda ölkəmizdə kooperasiyanın təşəkkülü arzu edilən səviyyədə deyildir. Onun təşəkkülünə, inkişafına dövlətin hərtərəfli dəstək verməsi ASK-nın, eləcə də milli iqtisadiyyatımızın inkişafını şərtləndirə bilər.

Kooperasiyaya iqtisadi himayədarlığın forma və metodlarını aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar: birbaşa (müstəqim) və dolay.

Birbaşa (müstəqim) metod subsidiya və subvensiyadan, məhsul üçün dotasiyadan, hüdudlu və güzəştli qiymət və tariflərdən, kredit güzəştlərindən, kənd təsərrüfatı texnikasının lizinqinə əvəzli və əvəzsiz təxsisatdan kənd yerlərindəki işsizlərə maddi kömək göstərilməsindən ibarətdir.

Dolay metod isə vergi güzəştləri və stimullaşdırmalar aid edilir.

Kooperasiyaya iqtisadi himayədarlığın formasını sığorta, girov, kooperativ müəssisələrinin dövlət sifarişləri, lizinq, bank kreditlərinə təminat, yerli vergi dərəcələrinin aşağı salınması və s. təşkil edir.

Sığorta sistemi. Bazar kənd təsərrüfatı məhsullarının məcburi sığortasını nəzərdə tutur. Bu nəzəri və praktiki baxımdan məcburi sayıla bilməz, çünki, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları üçün mərkəzləşdirilmiş sığorta fondu yaratmağa vəsaitləri yetərli deyildir. Müəssisənin sığortalanmasını kooperasiya çərçivəsində qurmaq məqsədəuyğun sayılır.

Sığorta tariflərinin formalaşması siyasətinə dövlət himayədarlığının diferensiasiya dərəcələrinə uyğun regionların real tələbatlarını nəzərə alaraq müəssisələrə sığorta obyektini və risk dərəcəsinə sərbəst seçim etmələri əsasında yanaşılmalıdır.

Girov. Bazarın qeyri məqbul konyunkturasi şəraitində kooperasiyaya vaxtli-vaxtında pul almağa və məhsulun rahat satışına imkan yaradır. Bundan başqa kredit həssas və məqsədli olmaqla bərabər pula gedən resursların müqabilində verilir, qaytarılmasına təminat yaradılır.

İstehsal olunmuş və yaxud gələcəkdə istehsal olunacaq məhsul girov ola bilər. Gələcək ilin məhsuluna kredit kənd təsərrüfatı məhsullarının təbii vegetasiya dövrünü aşmaması şərti ilə sığorta vəsaitinin girovluğu ilə verilə bilər. Həmçinin girov əməliyyatı kredit və təchizat kooperasiyalarının əsasını təşkil edə bilər.

Girov əməliyyatının əsas növlərindən biri veksəl kreditləşdirilməsidir. Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, borclu müəssisə real pul vəsaitləri ilə deyil şərtləşdirilmiş müddətdə tərtib olunmuş veksəl şəklində bank öhdəlikləri ilə müəyyən məbləği ödəyir. Veksəl kreditləşdirilməsinin əsas üstünlüyü ondadır ki, banklara pul vəsaitini uzun müddətə dayandırmaya ehtiyac qalmır, onun sayəsində də dövrüyyə vəsaitlərinin təkmilləşdirilməsinə imkan yaranır. Veksəl kreditləşdirilməsi mexanizmi həm də o baxımdan cəlbedicidir ki, onun həyata keçirilməsi prosesində bankın əvəllər verdiyi kredit də ödənilə bilər.

Dövlət sifariş cəmiyyətin ən başlıca tələbatının ödənilməsi məqsədini güdür. O, dövlətin sərəncamına veriləcək məhsul növlərini və miqdarını müəyyənləşdirir.

Dövlət sifarişinin rolu çox böyükdür. Birincisi, cəmiyyətin müəyyən tələbatının ödənilməsində təsərrüfatın məsuliyyətini artırır; ikincisi o, tam qaydada təsərrüfat maraqlarını nəzərə alır; üçüncüsü, istehsal edilmiş məhsulun satışına təminat verir; dördüncüsü, istehsalın ixtisaslaşmasını formalaşdırır, uzun müddətə davamlı inkişafına şərait yaradır. Dövlət sifarişinin kooperativ müəssisələrində yer alması müqavilə və könüllülük prinsiplərinə əsaslanmalıdır.

Lizinq, sövdələşmələrinin uzunmüddətli xarakter daşması ilə səciyyəvidir. O, kooperativlər üçün faiz yükünün aktuallığına şərait yaradır. Lizinq ödəmələrinin maya dəyərində daxil edilməsi mənfəətdən vergi qoymanı optimallaşdırır.

Güzaştli kreditləşmə. Bu kreditləşmədə kreditlər aşağıda qeyd edilən variantlarda təqdim olunur. Xüsusi

yolla, güzaştli faiz dərəcəsi ilə – güzaştli yolla, kredit resurslarına qismən təminata birinci variantda Mərkəzi Bank kredit resurslarını aşağı faiz dərəcəsi ilə hökumətə təqdim edir və müsabiqə əsasında kommersiya banklarına paylanır. Həmin kommersiya bankları da kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçıları üçün müəyyən olunmuş dərəcələrlə kreditləşdirir.

İkinci variantda Mərkəzi Bank kredit resurslarını hökumətə tam dərəcə ilə, hökumət də öz növbəsində güzaştli dərəcə ilə kommersiya banklarına paylayır, aralıq fərq dövlət büdcəsi tərəfindən kompensasiya edilir.

Üçüncü variant kommersiya bankları ilə bağlanmış müqavilə zamanı kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçılarına faiz dərəcəsi hissəsinin verilməsini nəzərdə tutur, dövlət isə kreditin tam qaytarıldığı təqdirdə güzaştli faiz dərəcəsi səviyyəsində ödənişə təminat verir.

Dövlət tənzimlənməsi bazar mexanizmi ilə təkmilləşdirilməli, kooperativlərin maraqlarına cavab verməli, inzibati xarakter daşmamalıdır. Tənzimləmə kooperativlərin və digər əmtəə istehsalçıları üçün sərbəst fəaliyyət göstərmələrini, müstəqilliyini nəzərdə tutur. Onlar bazar konyunkturasi nəzərə alaraq istehsal proqramlarını özləri müəyyənləşdirib həyata keçirə bilərlər.

Vergi qoyma kooperasiyaya dövlət himayəçiliyinin ən mürəkkəb problemi hesab edilir. Düşünürük ki, ölkədə kooperasiyanı lazımi səviyyəyə çatdırmaq üçün dövlət çox say göstərməlidir. Kooperativ müəssisələrinin vergiyə cəlb olunma sahəsində dövlət siyasəti bu istiqamətdə qurulmalıdır: 1) xidmət kooperativləri, infrastruktur müəssisələri və aqroservis təsərrüfatları üçün vergi yükü yüngülləşməlidir; 2) yaranma dövründə güzaştli vergi rejiminin tətbiqi yolu ilə kooperativlərə himayədarlıq edilməli, uçot-hesabatın sadələşdirilməsidir; 3) müəssisələrdən vergi yığan orqanların fəaliyyəti təkmilləşdirilməli və onlara nəzarət edilməlidir [2, s. 146].

Kooperasiyanın inkişafı üçün münbit şəraitin yaradılmasına dair görülən tədbirlər müvafiq təşkilati dəstəklə müşayiət olunmalıdır. Həmin tədbirlər ilk növbədə ASK-nın bütün sferalarını əhatə edəcək regional səviyyədə hüquqi metodiki, texnoloji informasiya ilə təminat üzrə bazar infrastrukturunun yaradılmasını nəzərdə tutur.

Regionda kooperasiyanın effektiv inkişafı və infrastruktur obyektlərinin yaradılması inteqrasiya proseslərinin təkmilləşdirilməsi çərçivəsində daha məqsədəuyğundur.

Kooperativ hərəkətinin canlanması öz varlıqlarını qoruyub saxlamaları naminə kiçik kooperativləri səylərini birləşdirməyə vadar edir. Bu sahədə Rusiya Federasiyasının təcrübəsinə diqqət yetirsək görərik ki, onlarda Mərkəzittifaq RF İstehsal Kooperativləri Birliyi, Агропродсоюз (Aqrosənaye birliyi), Kredit

birlikləri liqası, Kənd kredit kooperativləri ittifaqı, Kredit ittifaqlarının inkişafına yardım Mərkəzi kimi təşkilatlar yaranıb.

Kooperativ ittifaqının (birliyinin) əsas perspektiv fəaliyyət istiqamətini aşağıdakılar təşkil etməlidir: 1) kooperativ iştirakçılarının fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi qaydalarının müəyyən edilməsi. İttifaq bütün iri sövdələşmələri təsbit edir. İttifaq yeni üzvlər qəbul edərkən onların davranışına və öhdəliklərinin yerinə yetirmələrinə cavabdehlik daşıyır; 2) kooperativ sektorunun infrastrukturalarının təkmilləşdirilməsi. İnfrastrukturun olmaması kooperativin səmərəliliyinin aşağı düşməsinin başlıca amili sayılır; 3) əlverişli investisiya layihələrinin yaradılması, ölkədaxili və xarici investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması; 4) kooperativ sektoru iştirakçılarının informasiya və elmi təminat sisteminin yaradılması, əgər Kooperativ İttifaqı bu rolunu öz üzərinə götürərsə səmərəlilik əhəmiyyətli dərəcədə yüksələ bilər. Nəticədə kooperativ sektorunda daha əhəmiyyətli dərəcədə informasiya şəffaflığına nail olunar, aralıq vasitəçilərinə ehtiyac azalar, məhsulun

son qiyməti də aşağı düşər, istehsalçıların mənfəəti artar.

Nə qədər ki, dövlətin kooperasiya siyasəti dolayı xarakter daşıyır və onun üçün əlverişli (münbit) ətraf mühit yaradılmasına yönəlib, onun səmərəliliyə təsirini kəmiyyətə qiymətləndirmək kifayət qədər mürəkkəbdir. Lakin, kooperasiyanın ətraf mühitinin dəyişməsi və onun keyfiyyətə yeni xüsusiyyət daşması kooperasiyanın gələcəyinə nikbin baxmağa əsas verir, iqtisadi nöqteyi-nəzərdən kooperativ müəssisələrində istehsal həcmi və səmərəliliyinin yüksəlişinə səbəb ola bilər.

Kooperativ sektorunu dövlət inkişaf etdirərkən bir sıra ümumi maraqların realizə olunacağı da nəzərdə tutulur, bazarın təkmilləşdirilməsi, vətəndaşların iqtisadi tərbiyələndirilməsi, demografik problemlərin həlli, məşğulluq problemi, mədəni dəyərlər və s. o, qəbildən olan məqsədlər sırasındadır. Dövlətin atacağı hər hansı bir addım kooperativlərin müstəqilliyinə xələl gətirməməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev H.B. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı: Nasir, 2002. - 447 s. 2. Musayev A.F. Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. Bakı, 2004. - 792 s.

Государственное регулирование и усовершенствование защиты кооперации

A. Н. Джавадов

В статье кратко излагаются текущие актуальные проблемы государственного регулирования и защиты кооперации. А также, подчеркивается важность защиты кооперации в условиях существования напряженности в бюджете.

Ключевые слова: производство, обработка, продажа, кредит, страхование, налог.

State regulation and enhancement are sewn up cooperations

A. N. Javadov

In article the current urgent problems of state regulation and protection of cooperation are briefly stated. And also, importance of protection of cooperation in intensity living conditions in the budget is emphasized.

Key words: production, handling, sale, credit, insurance, tax.